

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ ХАРКІВСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н.КАРАЗІНА

ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему: «Ставлення підлітків до булінгу, залежно від схильності до агресії»

Студентки 2 курсу групи ЗПС-62
другого (магістерського) рівня
вищої освіти освітньо-професійної
програми «Психологія» за
спеціальністю 053 – ПСИХОЛОГІЯ
Марехіної Валерії Сергіївни
Керівник: к. психол. доц., доц. ЗВО
каф. загальної психології Гімаєва Ю.А.
Чотирьохрівнева шкала оцінювання:
Кількість балів:
Члени комісії:

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

м. Харків – 2024 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЗАСАД БУЛІНГУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ В ЗАРУБІЖНІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....	6
1.1. Булінг як психологічний феномен сучасного суспільства: зміст та сутність поняття, види і форми прояву.....	6
1.2. Особливості підліткового періоду розвитку особистості.....	11
1.3. Психологічні особливості підліткового булінгу в шкільному середовищі.....	17
1.4. Агресія і агресивність через призму психологічних досліджень.....	22
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ СТАВЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ ДО БУЛІНГУ ЗАЛЕЖНО ВІД СХИЛЬНОСТІ ДО АГРЕСІЇ.....	28
2.1. Організація та обґрунтування програми психодіагностичного дослідження.....	28
2.2. Характеристика вибірки дослідження.....	31
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАВЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ ДО БУЛІНГУ.....	33
3.1. Аналіз та інтерпретація діагностики ставлення підлітків до булінгу.....	33
3.2. Взаємозв'язок між схильністю до агресії та булінг-позиціями.....	46
3.3. Практичні рекомендації для запобігання булінгу у шкільному середовищі.....	51
ВИСНОВКИ.....	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	55
АНОТАЦІЇ.....	64
ДОДАТКИ.....	66

ВСТУП

Актуальність теми. Сьогодення характеризується ростом залякувань та психологічного насилля як в сімейному колі, так і поза ним. Так, першим соціальним інститутом є саме сім'я, проте із ростом та розвитком особа має вплив, як від ближчого оточення, так і з боку ряду інших соціальних інститутів. Одним із таких інститутів є саме школа, зважаючи на те, що саме в межах школи дитина проводить не лише доволі значний проміжок свого життя, а й формується та розвивається як особистість.

Загальновідомим є факт того, що шкільна система взаємовідносин є важливою складовою соціальної ситуації розвитку, визначаючи зміст і динаміку основних особистісних досягнень дитини. До того ж відмічається трансформація цих перетворень крізь призму емоційного досвіду та переживань дитини, на що впливає характер відносин з однолітками та дорослими. Проте, маємо акцентувати увагу на тому, що неодноразово наголошується в наукових джерелах на наявності в кожній віковій категорії проживання шкільного життя таких дітей, які схильні до кривди, образ, відбирання чужих речей в своїй жертви. Також є ті діти, які в переважній більшості підлягають під образ «жертви» в очах кривдника, що призводить до постійних принижень, знущань, цькування, насильства в різних формах над ними. На жаль, на сьогоднішній день причин для булінгу стає все більше, все більше дітей підпадає під цькування та залякування.

Так, зважаючи на розробленість даної проблематики, можемо говорити про те, що тема булінгу не є новою в соціально-педагогічній та психологічній літературі, проте про надзвичайну актуальність подальшого глибинного дослідження питання булінгу та його наслідків на сучасному етапі розвитку суспільства варто говорити і сьогодні. Так як жорстокість фізичного та психологічного насилля не знає меж, а психологічна травма після неї і відновлення доволі болюче і супроводжує людину протягом усього життя.

Варто наголосити на особливій актуальності вивчення булінгу як проблеми сьогодення в підлітковому віці, цей життєвий етап відіграє важливу роль у формуванні особистості, адже за досить короткий проміжок часу відбуваються суттєві зміни, які охоплюють фізичний розвиток (швидке та нерівномірне зростання), становлення стосунків з однолітками і дорослими, а також інтенсивний розвиток когнітивних процесів, інтелектуальних здібностей та умінь. Підлітки можуть переймати й закріплювати в цей період певні поведінкові моделі, наприклад, ролі «жертви», «агресора» чи «стороннього спостерігача», які впливають на їх подальше життя. Тож, виходячи із актуальності розробки проблематики підліткового булінгу та недостатнього висвітлення питання гендерних відмінностей у ставленні до нього та його наслідків було обрано тему даної магістерської роботи «Ставлення підлітків до булінгу залежно від схильності до агресії».

Об'єкт дослідження: ставлення до булінг як проблема сьогодення.

Предмет дослідження: ставлення підлітків до булінгу.

Мета кваліфікаційної роботи полягає в дослідженні особливостей ставлення підлітків до булінгу в залежності від їх схильності до агресії.

Гіпотеза дослідження полягає в наступному: 1) за більш лояльного ставлення підлітків до булінгу рівень агресії буде вищим, 2) чим більшою мірою підлітку властива роль ініціатора чи помічника, тим у нього сильніше проявляється агресія.

Задачі дослідження:

1. Провести теоретичний аналіз наукової психологічної літератури з проблематики булінгу в підлітковому віці: поняття, види, форми прояву та чинники.
2. Вивчити особливості ставлення до булінгу в шкільному середовищі серед молодших та старших підлітків.
3. Здійснити вивчення особливостей агресії серед осіб молодшого підліткового та старшого підліткового віку.

4. Вивчити зв'язки між ставленням до булінгу і позицією в булінг-структурі та агресією в підлітків.

5. Розробити рекомендації для запобігання булінгу у школі.

Методи дослідження. Реалізація поставлених завдань і досягнення визначеної мети було застосовано такі методи:

- теоретичного характеру (аналіз та синтез наукової літератури за темою дослідження, систематизація та узагальнення наукового матеріалу);

- емпіричного характеру:

- 1) методика для виявлення «Булінг структури» (автор О. Норкіна, адаптована методика К. Гордієнко),

- 2) «опитувальник стану агресії» Басса-Дарки,

- 3) авторська анкета «Булінг серед нас»,

- 4) методика «Семантичний диференціал для виявлення ставлення до булінгу»;

- методи статистичної обробки даних (для обробки даних використовували U-критерій Манна-Уїтні для аналізу відмінностей, рангову кореляцію Спірмена та первинну описову статистику.).

Характеристика вибірки.

Дослідження проводилося на базі школи «Ранок» м. Харків. Вибірку дослідження складають 60 учнів сьомих-одинадцятих класів, віком від 12 до 16 років. У складі сьомих-дев'ятих класів 30 осіб (15 дівчат та 15 хлопчиків) у віці 12-14 років, у складі десятих-одинадцятих класів 30 осіб (15 дівчат та 15 хлопчиків) у віці 15-16 років.

Практична значущість роботи полягає в тому, що дані, які ми отримаємо в результаті емпіричного дослідження, можуть бути застосовані педагогами та психологічною службою закладів освіти в роботі з учнями, а також на основі отриманих результатів можлива розробка профілактичних рекомендацій та тренінгових програм для зниження ризику розвитку ситуацій булінгу не лише серед дітей, але й з боку вчителів.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЗАСАД БУЛІНГУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЩІ В ЗАРУБІЖНІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1.1. Булінг як психологічний феномен сучасного суспільства: зміст та сутність поняття, види і форми прояву

Сучасність характеризується зростанням інтересу до питання булінгу серед різних категорій дітей, зокрема, серед підлітків. Так, зазначимо, що в науковій літературі, як відмічається в праці О.О. Барліт, термін «булінг» походить з англійської мови та походить від «bullying» або «bully», що означає «утиск, дискримінацію, цькування». [3; 42].

Аналіз наукових праць із досліджуваної теми дозволяє стверджувати, що проблема булінгу серед підлітків почала вивчатися ще в другій половині XIX століття [22].

Як зазначає А.О. Корнійченко, ключові аспекти цькування в навчальних закладах вперше були описані у праці К. Дьюкса 1905 року. Втім, тоді ця тема мала переважно теоретичне значення. Суттєві практичні дослідження розпочалися лише у XX столітті завдяки Д. Ольвеуса було здійснено глибокий теоретичний аналіз механізмів булінгу та його психологічних аспектів [28].

Д. Ольвеус визначив булінг як навмисну агресивну поведінку, яка є систематичною, повторюваною і відображає дисбаланс соціальної чи фізичної сили [38]

У подальшому ця проблематика досліджувалася як зарубіжними (Д. Лейн, В. Бесаг, П. Сміт, К. Арора, І. Уїтні), так і вітчизняними вченими (М.Г. Логачев, О.О. Барліт, А. Король, Н.О. Прібиткова).

Перейдемо до розгляду булінгу деякими із вчених та практиків.

Наприклад, М.Г. Логачев і Х. Буланіклі трактують булінг як моральне або фізичне насильство, спрямоване на викликання страху та підкорення іншої особи [32].

Н.В. Лалак та І.Е. Майборода, узагальнюючи зарубіжний досвід, акцентують увагу на тому, що булінг є особливою формою насильства, коли сильніший індивід або група використовують свою перевагу для домінування над слабшими [31].

А.О. Стариченко та І.І. Шильник в ході аналізу зарубіжних авторів до визначення булінгу, зазначають, що Е. Роланд його трактує в якості насильства тривалого чи короткочасного характеру, що проявляється фізичним чи психічним шляхом і проявляється у тому, як одна людина ставиться до іншої людини, яка не здатна захистити себе в конкретній ситуації [51].

І. Сидорук зазначає схожу думку Д. Таттума та говорить про те, що дослідником булінг трактується як особливий вид насильства, характеристиками якого є застосування фізичної сили чи вербальних погроз однієї людини по відношенню до іншої, щоб змусити її пережити тривалий період самотності, страху та відсутності свободи дій. [46].

К.Ф. Кітінг підкреслює, що булінг може проявлятися як на індивідуальному, так і на груповому рівні, спричиняючи деструктивні взаємодії між людьми. У таких ситуаціях домінуючий суб'єкт (кривдник) часто демонструє модель поведінки, яка дезорієнтує менш домінуючого суб'єкта (жертву) [59].

Виходячи з вищевикладеного, відмітимо, що в ході аналізу зарубіжних визначень булінгу встановлено наступне: його трактування носить електичний характер, проте зберігається можливість деталізації певних ознак [15].

Переходячи до викладу сутності поняття булінгу серед радянських дослідників та вчених, зазначимо, що в цілому вони розпочалися лише на початку 2000 років ХХІ століття. До основних форм що прояви булінгу

включають словесні або вербальні прояви,) [44]; любі фізичні, протиправні дії; соціальні (бойкот, ігнорування, ізоляція); кібербулінг – використання сучасних комп'ютерних технологій.

Починаючи з 2000 років XXI століття, дослідження булінгу стало більш актуальним у психології пострадянського простору. Безумовно, дане питання на пострадянському просторі є доволі актуальним, проте дана соціальна проблема почала вивчатися не так давно [14]. Теоретичний аналіз підходів до розуміння булінгу серед радянських дослідників дає можливість говорити про те що включає комплекс соціальних, психологічних та педагогічних викликів пов'язаних із тривалим фізичним або психологічним тиском на особу, яка не здатна захистити себе у конкретних обставинах. Маємо відмітити деяку близькість змістовного значення такого визначення з напрацюванням зарубіжних колег.

Н.В. Гончарук та Л.А. Онуфрієва зазначають, що основними характеристиками булінгу є: по-перше, незавершеність соціальної ситуації розвитку групи, яка виявляється через порушення групової динаміки та постійне рольово-статусне протиборство; по-друге, наявність агресивного ставлення, яке сприяє формуванню особливої атмосфери взаємодії серед учасників групи; по-третє, деформація процесів групової комунікації, що в кінцевому підсумку веде до виникнення міжособистісних конфліктів [16].

Вважаємо доцільним відмітити той факт, що проблематика булінгу простежується не лише в школі, а й в інших соціальних групах та інститутах, серед яких університет, робочий колектив та навіть сім'я [12].

Так, до провідних ознак булінгу варто віднести те, що це в будь-якому випадку є насильством, яке може мати індивідуальний чи груповий характер і спрямовується на слабшу особистість. Варто відмітити, що в якості детермінант булінгу серед підлітків значаться прагнення самоствердження різними методами; боротьба за владу та авторитет у малих групах; прагнення привернути

до себе увагу; копіювання негативних моделей поведінки дорослих, які підлітки бачать у ЗМІ, соціальних мережах або в оточенні. [58; 63; 66].

А. Король відмічає в своїй роботі такі ознаки булінгу як намір нашкодити, що приносить задоволення булеру, дисбаланс влади й загроза подальшої агресії [27].

О.О. Барліт було виокремлено декілька основних форм булінгу відносно дітей в колі родини, такі як фізичний, сексуальний та психологічний.

Перейдемо до більш детального розгляду цих видів булінгу [3].

Так, фізичний булінг є систематичним, свідомим завданням дитині фізичних травм або тілесних ушкоджень з боку батьків чи опікунів, які завдають шкоди її здоров'ю, уповільнюють розвиток або ставлять під загрозу її життя.

Сексуальний булінг характеризується систематичним залученням дитини до сексуальних дій (з її згоди чи без неї), часто з використанням фізичного або психічного насильства. Це може відбуватися через функціональну незрілість дитини або інші причини, з метою задоволення сексуальних потреб чи отримання вигоди [25].

Психологічний булінг — це систематичний психічний вплив з боку батьків (опікунів) або інших дорослих, що виражається у приниженні гідності дитини. Така поведінка спричиняє розвиток патологічних рис характеру, уповільнення особистісного розвитку, емоційні труднощі та створює загрозу для її здоров'я [4].

Таким чином, виходячи з вищевикладеного, зазначимо, що в науковій літературі булінг трактується в якості соціальної взаємодії, через яку особа чи група людей зазнає нападу від іншого індивіда протягом певного проміжку часу, що призводить до виникнення в жертви стану безпомічності й виключення з групи. Булінг буває сексуального, психологічного та фізичного виду та може проявлятися не лише серед підлітків в школі, а й в інших соціальних інститутах та групах.

1.2. Особливості підліткового періоду розвитку особистості

Підлітковий вік визнається як найсуперечливіший та найскладніший у віковій періодизації. Як і кожен віковий період онтогенезу особистості він характеризується своїми закономірностями та новоутвореннями на фізичному, емоційно-мотиваційному та інтелектуальному рівнях, що сприяють її розвитку.

Підлітковий вік триває з 10 до 15 років особистості та є предметом досліджень не лише зарубжних (Д. Ельконін, Е. Еріксон, Ж. Піаже), а й українських дослідників (Г. Костюк, Р. Човган, І. Тихонькова, І. Булах, Н. Гончарова, В. Немеш та інших) [45].

Е. Шпрангер розглядав підлітковий вік як юнацький вік і зазначив, що межі цього віку мають гендерні відмінності, зокрема у віці 13 - 19 років у дівчат і 14 - 21 років у хлопців.

В працях зарубіжних дослідників відмічається, що в підліткову віці змін зазнає мислення, коли підлітки починають оволодівати абстрактними поняттями, робити висновки та створювати гіпотези [57; 61; 62; 65].

Окрім того, підлітковий вік подекуди розглядається саме в аспекті кризи, так як підлітки прагнуть самостійності та звільнення від батьківської опіки й контролю.

Зарубіжні дослідники наголошують на тому, що можливі такі типи «сценаріїв» розвитку особистості в підлітковому віці як критичний, м'який та активний.

Критичний тип «сценарію» характеризується стрімкістю та бурхливістю розвитку особистості, наслідком чого є формування нового «Я». М'який тип підлітків підтримує плавне, поступове залучення до життя дорослих, не викликаючи значних особистісних змін. Активний тип розвитку, з іншого боку, передбачає самостійне докладання зусиль для розвитку своєї особистості, що викликає високий рівень самоконтролю. [56].

Виходячи з цього, зазначимо, що провідними психологічними новоутвореннями підліткового віку варто вважати відкриття власного «Я», виникнення рефлексії, усвідомлення власної неповторності як формування індивідуальності [45].

Е. Еріксон зазначав, що підлітковий вік характеризується наявністю періоду найглибшої кризи, так як відбувається об'єднання та перетворення всіх попередніх ідентифікацій дитини, а також розширення уявлення про себе. Автором відмічається, що за умови наявності в підлітка цілісної ідентичності особистості, довіри до світу, самостійності, ініціативності та компетентності уможлиблюється вирішення головної задачі цього періоду, а саме задачі самовизначення вибору життєвого шляху [45].

Д. Фельдштейном зазначається, що в підлітковому періоді відмічається інтенсивне формування самооцінки, розвиток особистісної рефлексії. Так як підлітки прагнуть емоційного самопізнання та емоційного самоусвідомлення, оскільки вони прагнуть зрозуміти свій внутрішній світ, свою індивідуальність і те, ким вони хочуть бути. [45].

В науковій літературі відмічається, що в цей період життя зростає потреба у розумінні і управлінні емоціями інших оскільки основною діяльністю стає близьке особистісне спілкування з однолітками. Підлітки прагнуть бути прийнятими оточуючими, тому для них важливо не лише успішно встановлювати емоційні зв'язки з однолітками, але й взаємодіяти з ними на рівні емпатії.

Емоційний розвиток підлітків також має специфічні характеристики, до яких варто віднести гостроту та хворобливість переживання відсутності схвалення однолітків, на відміну від осуду батьків чи вчителів. До того ж, доцільно зазначити обумовленість підвищеної емоційної збудливості власне статеве дозрівання та невірноваженість процесів збудження та гальмування, із явним домінуванням збудження, що робить підлітків схильними до афектів,

емоційної запальності та яскравого прояву почуттів. Саме цим пояснюється мотивація у виконанні цікавих для них завдань, а також ініціативність у відстоюванні власних поглядів та інтересів, готовність щомиті «вибухнути» від будь-якої несправедливості щодо себе чи друзів [13].

В ході теоретичного аналізу наукової літератури встановлено, що підлітковий вік характеризується суперечливістю почуттів, що може проявлятися в захисту своїх товаришів, не зважаючи на їх неправоту. Поява негативних емоцій, пов'язаних із процесом самопізнання, часто супроводжується низькою самооцінкою та оцінкою інших, є важливою характеристикою емоційного розвитку підлітків. [6].

Також в підлітковому віці спостерігається активне формування моральних почуттів, що проявляються у взаємодії з іншими людьми, а також більш вибіркове та інтимно-особистісне ставлення до дружби, яке базується на спільних інтересах і захопленнях [6].

В аспекті розгляду особливостей підліткового 7, зазначимо, що підліткам властивою є тривожність, яка виникає в результаті фрустрації потреби постійно мати позитивне ставлення до себе. Саме тому важливого значення набуває висвітлення стратегії вирішення проблем і труднощів [39].

Безумовно, формування стратегій подолання стресу відбувається здебільшого в дитинстві, проте саме в підлітковому віці вони зазнають змін в силу наповнення поняттям «дорослий зміст» та розвиток навичок самостійності та індивідуальності під час вирішення нових завдань.

Конструктивні методи вирішення проблем спрямовані на зміну ситуації та подолання стресу і, таким чином, досягнення відчуття розширення можливостей, але водночас це не означає, що людина не відчуває тривоги чи сумнівів у майбутньому. Конструктивні методи передбачають досягнення мети власними зусиллями, звернення за допомогою до інших (залучення людей із досвідом вирішення подібних проблем у стресових умовах), ретельний аналіз

ситуації та пошук альтернативних шляхів її розв'язання, а також зміну власного ставлення до ситуації, себе і своїх переконань. [41].

Неконструктивні стратегії поведінки в стресових ситуаціях орієнтовані не на вирішення причин проблем, а на різноманітні форми самозаспокоєння та вивільнення негативної енергії, які створюють ілюзію тимчасового полегшення. До неконструктивних стратегій поведінки в стресових ситуаціях відносяться форми психологічного захисту, які спрямовані на уникнення або придушення емоцій, замість конструктивного вирішення проблеми, які проявляються у вигляді дистанціювання проблеми від усвідомлення, імпульсивної поведінки та емоційного зриву [41].

Даний віковий період характеризується загостренням особливостей підлітка та його реакцій на зовнішні впливи, сильними емоційними переживаннями, порушенням поведінки, трансформацією типів характеру.

О.І. Бедлінський зазначає, що провідною діяльністю підлітка є випробуванням усвідомленого рівня довільності через автономну соціальну поведінку; основним новоутворенням є потреба «бути і виглядати дорослим», що ґрунтується на усвідомленій автономії в поведінці [4].

Проте, варто також вказати той факт, що загалом підлітковий вік дослідником включає декілька етапів, які мають свої характеристики. Так, молодший підлітковий вік 10-13 років, характеризується наявністю такого новоутворення як проживання дорослості та є провідною діяльністю є спілкування з однолітками. Віковий етап, що охоплює період від 12 до 13 років, відзначається специфічними трансформаційними процесами, які зосереджуються навколо формування уявлення про ідеал дорослості. Цей ідеал виникає та розвивається у процесі міжособистісної комунікації, яка виступає провідним видом діяльності в цей час. Водночас усвідомлення цього ідеалу та прагнення до його вдосконалення набувають статусу фундаментального новоутворення даного вікового періоду.

Старший підлітковий вік 12-16 років характеризується такими новоутвореннями, як «Я-концепція» та почуття дорослості, яке задається власним ідеальним майбутнім. Основним новоутворенням для підлітків віком від 15 до 16 років є усвідомлення власного рівня дорослості та формування власного світогляду. [33].

В праці Н.М. Мишко вказується на те, що в цілому саме в молодшому підлітковому віці відмічається орієнтація на групу підлітків за вподобаннями, антипатією чи симпатією. На жаль, частими є випадки цькування інших через зовнішні відмінності, так як цей прояв дорослішання є особливо помітним і не завжди поясненим з боку дорослих. Тож, у випадку відсутності пояснень з боку дорослих про відмінності та розвиток власного тіла відбувається ситуація глузування чи булінгу. До цього може додаватися ще ряд причин, серед яких економічна нерівність у групі, якість одягу чи особистих речей [39].

Маємо зазначити, що в молодшому підлітковому віці прояв булінгу спостерігається через фізичну кривду, соціальну ізоляцію, шантаж чи економічний булінг, бойкот, глузування, поширення пліток, налаштування інших дітей проти тощо. Найпоширенішою причиною булінгу в цьому віковому періоді є прагнення подолати почуття неповноцінності, в результаті чого відбувається самоствердження підлітка через насильство [34; 44].

В роботі І. Учитель та її колег встановлено, що низький рівень агресивності пов'язаний із високою оцінкою себе. Так, ними встановлено, що для підлітків, схильних до булінгу, характерним є низький рівень самоствердження, так як їхня бальна самооцінка себе як особистості досить низька. Підлітків-жертв відрізняє значно вищий показник індексу ворожості, ніж індексу агресії, проте показники їх рівня самоствердження низькі. Адже ворожість є агресією, спрямованою на себе. Підлітки, для яких властивим є високий рівень суб'єктивної оцінки, характеризуються низькими рівнями за індексом ворожості та агресії, на думку дослідників, не підпадають під ситуації булінгу [54].

Цікаві результати представлено в праці Н.В. Ярошенко. Так, вказує автор на те, що підлітки, для яких властивими є низький показник емоційного інтелекту, не характеризуються схильністю до прояву віктимності. Тобто, такі особи не надають значення емоційному переживанню оточуючих та власним емоціям, їм не властиве ціннісне ставлення до емоцій в силу того, що вони просто комунікують, не реалізуючи при цьому ознаки віктимної поведінки. Однак, маємо сказати про підлітків, яким властивим є високий показник емоційного інтелекту. Так як саме вони характеризуються завищеним рівнем віктимності. Таким чином, виражене ціннісне ставлення до процесу комунікації, орієнтація на емоційні переживання оточуючих, сприяють тому, що підлітки частіше реалізують віктимність, стаючи жертвою в очах однолітків [56].

Резюмуючи вищевикладене, підкреслимо, що підлітковий вік є періодом, головною ознакою якого є міжособистісне спілкування та який характеризується розмитістю часових рамок, а також наявністю важкої кризи і прагненням звільнитися від дитячої залежності. Провідною діяльністю підлітків є власне міжособистісне спілкування.

1.3. Психологічні особливості підліткового булінгу в шкільному середовищі

На сучасному етапі розвитку суспільства проблема булінгу набула глобального характеру. [9].

Незважаючи на те, що різні країни сприймають булінг по-різному, зміст, мотиви, причини та структура взаємовідносин у ситуаціях булінгу є однаковими.

Шкільне середовище характеризується наявністю ряду видів булінгу, що може виражатися в якості організованого цькування або учнів учнями, або ж навіть вчителями учнів крім того, слід зазначити, що в школі виділяється два напрямки булінгу: горизонтальний, тобто «учень-учень», і вертикальний, тобто між вчителями та учнями.

М. Фінкель стверджує, що булінг у школі є таким актом, що має місце в контексті спілкування між підлітками в школі і може викликати стрес та образу [57].

П. Сміт та І. Вітні займалися вивченням шкільного булінгу та встановили, що булінг передбачає застосування фізичної сили (штовхання, удари), словесних образ (лайка, прізвиська) та соціальної ізоляції (зневага) [65].

В.Г. Логачек зазначає, що від ситуації булінгу страждань зазнає саме невпевнена в собі особистість з низькою самооцінкою та самоповагою, не готова боротися за свої права, відчуває брак підтримки та розуміння своїх близьких. Таким особам наслідки булінгових ситуацій є принизливі переживання, таким чином, страх нового приниження залишається, що заважає йому жити самостійно та максимально використовувати свій потенціал. [32].

Автором відмічається, що особливим видом шкільного булінгу саме гомофобний булінг як насильство за ознакою нетрадиційної сексуальної орієнтації. Викликано гомофонними мотивами та направлене проти ЛГБТ меншинств. [32].

В роботі Г.М. Закалик та О.В. Войцеховської говориться про те, що підлітки більше за всі інші вікові групи потерпають від соціальної, економічної та моральної нестабільності в країні, що призвело до втрати сучасних цінностей і принципів, що призводить до прояву шкільної агресії. Так, маємо відмітити, що загалом жорстоке ставлення до дитини в межах шкільного колективу передбачає наявність всіх форм фізичного й психологічного насильства, вчинення побоїв або ж застосування вербальних і невербальних образ, неухважне чи недбале, або ж жорстоке ставлення [21].

Також автор з колегами говорить про те, що поява недовіри до оточення та відчуття загрози є характерними явищами для жертв булінгу. Окрім того, наголосимо на такому аспекті прояву поведінки булерів як такому, що дії булера з боку оточення не караються, що і призводить до готовності проявляти

насильство стосовно однолітків, через що проявляється їх агресивність та агресія.

Варто зазначити, що загалом байдужість дорослих при цьому може призводити до того, що дитина підпадає під неодноразові фізичні покарання чи психологічні знущання, відчуження її від колективу, що завдає їй постійних психотравм [18].

В своїй роботі О.В. Кулешова зазначає, що підліткам стає важче говорити про булінг, так як дитину переповнює відчуття сорому, страху та невпевненості в собі. До того ж, вона може вважати, що дорослі не допоможуть, а навпаки, можуть лише нашкодити. Тому часто підлітки залишаються зі своєю проблемою сам на сам. Тож, відмітимо, що провідними характеристиками типових жертв булінгу, на думку авторки, є слабкість, полохливість, вразливість, невпевненість в собі [30].

Вчені та дослідники шкільного булінгу відмічали, що причинами даного феномену може бути наступне [8]. Зокрема під «жертв» знущань, на думку авторів, частіше за все підпадають особи, які мають унікальні зовнішні ознаки, наприклад, яскраво виражені фізичні дефекти, що виникають через певні захворювання; етнічна приналежність, така як колір шкіри, діалект чи релігійні переконання; а також люди з низькою або завищеною самооцінкою, схильні до тривожності, страху, надмірної чутливості або високої успішності. Самими ж булерами, що ініціюють цькування інших, керує бажання привертати до себе увагу, самоствердження, відстоювання власної позиції, усунення суперника, відновлення справедливості або через відчуття ворожості [1].

Зважаючи на булінг як вид насилля, було створено структуровану типологію різновидів і способів його прояву в шкільному середовищі. Перейдемо до більш детального розгляду даного феномену. Так, відмітимо, що серед найбільш жорсткого виду булінгу, як було встановлено в ході теоретичного аналізу наявного матеріалу, варто відмітити саме фізичний булінг.

Так, саме він полягає в нанесенні фізичної шкоди іншому шляхом систематичного побиття або штурхання, що більше характерно для хлопців [5; 48].

Варто також сказати про вербальний булінг, прояви через словесне знущання та залякування, що включають використання образливих висловлювань, таких як приниження, погрози або непоштиві зауваження щодо будь-кого (зовнішнього вигляду, стилю одягу тощо), вигадкування прізвиськ, розповсюдження пліток, які також є систематичними, але частіше стосуються дівчат. [11].

Булінг психічного здоров'я трактується в якості систематичних знущань, основною метою яких є власне здійснення емоційного тиску на психіку жертви шляхом вербальних образ, насмішок, цькування, переслідування, погроз, ізоляції, ігнорування, маніпуляцій, шантажування, образливих жартів, жестів, міміки обличчя [11].

Також доцільно сказати про соціальний булінг, проявами якого є соціальне залякування або застосування тактики ізоляції, що полягає в навмисному ігнорування жертви частиною однолітків або всім класом через її відсутність участі в роботі групи.

Булінг економічного здоров'я є поєднанням фізичного і психологічного тиску, булер використовує свою «жертву» для крадіжки або псування її особистих цінностей, таких як гроші, телефон, підручники та одяг. [11].

Варто також сказати про таку форму булінгу як булінг у інтернеті, є наразі популярним в силу комп'ютеризації та інформатизації на даному етапі розвитку суспільства, що детермінували переорієнтацію всієї системи людського спілкування та комунікації, «перемістивши» людей в площину всесвітньої мережі, що не існує географічних локацій чи вікових обмежень взагалі.

Ряд міжнародних досліджень показують, що від 10 до 25% дітей підпадають під вплив булерів [10]. Інше дослідження показало, що приблизно

40% досліджуваних осіб зазнали насильства в школі. Також повідомляється, що 82-85% учнів в шкільному середовищі прямо чи опосередковано залучені до булінгу.

До ряду домінуючих факторів булінгу в школах є: з боку жертви може бути діалект, висока чи низька самооцінка, тривого, зовнішність, страх, дратівливість, успіхи в навчанні, очевидний поганий стан здоров'я, нав'язування своїх ідей іншим, порушення особистих кордонів інших; а зі сторони кривдника – пошук уваги, помста, боротьба за владу, встановлення справедливості, заздрість, усунення суперників, самоствердження, ворожість. Ряд дослідників запропонували ввести систематизацію щодо проявів булінгу: 1 група – переважно симптоми, пов'язані з активним приниженням; 2 група – симптоми, пов'язані навмисною ізоляцією та саботажем жертви.

Структура булінгу включає ряд елементів: булер, жертва і глядачі. Агресивні кривдники систематично впливають не як на однокласників, так і вчителів. Булери здатні використовувати різноманітні тактики. Наприклад, роблять все сповільнено, ігноруючи нагадування про час, здаючи незавершені роботи, або ж наводячи шум, в цей час як хтось працює. Крім того, булери часто відмовляються виконувати вимоги вчителя або погоджуватися з ними, але з явною образою. Деякі булери схильні вести себе привітливо по відношенню до вчителів, але самостверджуючись за рахунок однолітків чи молодших від себе. Зазвичай, булерам потрібна аудиторія, а також увага, тому діяти вони схильні з наявними глядачами.

Спостерігачі від булінгу у школі часто відчувають страх і відчуття безсилля, коли вони стикаються з агресором. [52]. Спостерігачі булінгу часто відчувають провину за те, що не захищають постраждалих або захищають тих, кого принижують, і таким чином підтримують агресора. Нерішучість встояти за чужі інтереси викликає це почуття провини. Основними спостерігачами є діти, які бояться стати жертвою насильства, не хочуть виділятися з групи, цінують свої стосунки з кривдником, піддаються впливу «сильніших» однокласників, не

здатні проявити співчуття та співчуття жертві, не виявляють ініціативи, або ті, особи, які вже зазнали насильства, нерідко прагнуть компенсувати власні приниження, проявляючи агресію або здійснюючи аналогічні дії у відповідь, що можна розглядати як своєрідну спробу "відплати" за пережите.

Жертви шкільного булінгу не підпадають під однозначний або типовий опис, адже ними можуть стати як учні, вибрані випадковим чином серед однокласників, так і діти, які вирізняються певними індивідуальними характеристиками чи особливостями. Не завжди діти стають жертвами цькування в школі, але часто це діти, які не можуть захистити себе [49]. Такі діти зазвичай не демонструють впевненості в собі та своїх здібностях. Вони часто намагаються приховати своє незадоволення образами чи іронічними жартами, хоча їхні дії вказують на інше[55].

В роботі О.М. Вольнової зазначається, що жодних механізмів, Основними факторами, які сприяють поширенню шкільного булінгу, є наступні: булінг є процесом соціального наслідування, тобто спостереження за тим, як один учень ставиться до іншого, може спонукати інших дітей до подібних вчинків, особливо якщо хуліган «успішно» домінує над жертвою; зменшення обмежень щодо агресивної поведінки, коли дитина бачить, що хуліган отримує нагороду за свою агресію [13].

Таким чином, шкільний булінг — це шкільна поведінка, яка шкодить учням під час навчання, яка включає насильство, насильство, приниження, залякування та спрямована на підкорення потерпілого фізичним чи психологічним тиском.

1.4. Агресія і агресивність через призму психологічних досліджень

Проблематика агресії і агресивності в науковій психологічній літературі не є новою і порушувалася З. Фрейдом, А. Адлером, Е. Фроммом, А. Маслоу, Дж. Доллардом, А. Бассом та іншими. Проте, не зважаючи на доволі значну кількість досліджень, присвячених вивченню феномена агресії та агресивності,

їх причин, а також закономірностей формування, більшість з цих питань до сих пір потребують вивчення та подальшого дослідження.

В науковій же літературі також варто відмітити низку українських праць, спрямованих на розкриття сутності агресії, серед яких праці Н.В. Алікіної, С.Д. Максименка, А.Ф. Зелінського, Л.І. Казміренко, В.М. Синьова та інших.

Варто відмітити, що в цілому агресія розглядається в якості однієї з головних індивідуально-особистісних характеристик особистості, яка впливає на якість її соціального життя й побуду кожної людини. На наш погляд, така думка С.В. Мельнікової та Т.А. Каткової є досить слушною [37]. Так як агресивність особистості може носити не лише деструктивний, а й конструктивний характер. Конструктивний характер агресії може проявлятися в тих позитивних функціях, які вона виконує. Так, захист від небезпеки, прояв в професійній діяльності спеціалістів ризиконебезпечних професій тощо.

Останні десятиріччя характеризуються зростанням стресів у повсякденному житті, інформаційною втомою, тенденцією росту насилля, терактів, війн, що безпосередньо впливають на підвищення рівня агресивності та тривожності.

Також, в більшості праць справедливо відмічається, що феномен агресії часто пов'язується саме з негативними емоціями, негативними мотивами, негативними установками та деструктивними діями. До того ж, саме агресивна поведінка може детермінувати конфлікти у взаємовідносинах між людьми та використання деструктивних способів їх рішення [20].

Відмітимо, що в цілому агресія в наукових довідниках трактується як форма поведінки, характеристиками якої є фізичний чи ж вербальний напад [40].

В енциклопедії ж існує наступне визначення агресії як феномену. Зазначимо, що агресія в науковій праці інтерпретується в якості дезорганізованої емоційної реакції індивіда, детермінованої інтенсивною фрустрацією, спрямованої на ворожість та деструктивну поведінку [19].

У вітчизняних працях агресія тлумачиться як мотивована деструктивна поведінка, основними характеристиками якої є суперечливість нормам та правилам співіснування людей в суспільстві та нанесення шкоди живим чи неживим об'єктам, нанесення фізичних збитків людям чи виклик у них психологічного дискомфорту [43].

До компонентів агресії варто віднести емоційний компонент, яким виступає гнів. Тобто, саме переживання гніву індивідом спонукає його до дій.

С.Л. Кравчук стверджує, що агресія є психічним станом, до компонентів якого відносяться когнітивний, емоційний та вольовий [29].

Як відмічає А. Басс, агресія є поведінкою, яка містить загрозу чи спрямована на завдання збитків оточуючим [47].

Відмітимо, що агресія може розглядатися в науковій літературі як форма поведінки, яка частіше за все асоціюється з негативними емоціями та мотивами; як намір, що передбачає випадкове заподіяння шкоди комусь чи чому-небудь [36].

В праці І.С. Мазохи відмічається, що в цілому агресія – це внутрішній та когнітивний компонент агресивної поведінки. В цьому аспекті варто наголосити на тому, що агресія знаходить свій прояв у прагненні домінувати над іншими та використовувати їх у своїх цілях, у тенденції до руйнування та нанесенні шкоди оточуючим, а також схильності до насильства [35].

Безумовно, на наш погляд, беручи до уваги сказане, до сих пір існують складнощі у спробах трактування феномену агресії, проте спільним є власне те, що вона спрямована на реальне заподіяння шкоди і є усвідомленим наміром такого роду дій.

На думку Е. Фромма існує доброякісна, інструментальна, злаякісна, оборонна агресія, а також псевдоагресія. Але, перш за все, потрібно відзначити, що дослідник агресію розглядав в аспекті самозахисту, з відповідною реакцією на загрозу вітальним потребам.

Як відмічається в праці Н.В. Гребінь, серед небезпечних видів агресії варто розглядати аутоагресію, причинами якої можуть бути переживання почуття провини через агресивні прояви щодо близьких. Ми згодні з такою думкою, так як спрямованість агресії на себе, руйнування себе, нанесення шкоди своєму тілу й психіці дійсно є однією з найнебезпечніших, так як крайньою формою такої поведінки нерідко є самогубство [17].

Серед найбільш поширених типів агресивної поведінки відмічається наявність ворожої та інструментальної. Так, ворожа агресія має місце в тому випадку, коли агресор переслідує мету нанести жертві збитків, страждань чи шкоди. Інструментальну агресію розуміють як засіб досягнення якоїсь мети і вона не є самоціллю.

Виходячи з вищесказаного, відмітимо, що кожна особистість повинна мати певний рівень агресії. Тому що у разі її відсутності особистість може ставати все більш конформною, пасивною, що в цілому призводить до погіршення якості життя [26].

Агресивність же з агресією варто розмежовувати. Так як агресивність здебільшого розглядається як стійка властивість особистості, її схильність до здійснення актів фізичної чи вербальної агресії, спрямованої проти інших чи проти середовища в цілому, агресія ж загалом є поведінкою чи дією, яка спрямована на захист чи заподіяння шкоди іншим людям чи предметам.

Окрім того, агресивність може розглядатися не лише як характеристика персони, яка знаходить вираження в конфліктних діях, також схильність сприймати та сприймати поведінку інших як ворожу.

І. Зверєва у своїй енциклопедії говорить про те, агресивність — це стан емоцій або риса характеру, що виявляється через імпульсивну активність, сильні емоційні переживання та завдання моральних, психічних чи фізичних травм іншим. [50].

Як зазначає Т. Щербан чинники ж такої поведінки можуть полягати у захисті своїх прав, а також зневажанні прав інших, самоствердженні за рахунок інших й пригнічення оточуючих [64].

Як відмічається в праці Я.С. Андрушко та Т. Говорун, агресія є амбівалентною емоцією, яка може спричиняти деструкцію, а може й бути механізмом психологічного захисту для особистості в особливих чи екстремальних умовах [2].

Проте не завжди агресія може провокуватися наявністю небезпеки, оскільки важливе значення також має правильне розуміння тієї чи іншої загрози, її об'єктивний аналіз та оцінка [23]. В цьому випадку, якщо її переоцінка відбувається, то особистість може усвідомити своє безсилля й навіть відмовитися від агресії.

Також, на наш погляд, важливим є факт того, що наявність фрустрації сприяє збільшенню ймовірності відчуття гніву особистістю, а відтак й агресивних дій [24].

В ході теоретичного аналізу наукової літератури нами було встановлено, що агресія може трактуватися в якості цілеспрямованої, руйнівної поведінки, яка суперечить нормам та правилам співіснування людей в суспільстві та може наносити шкоду оточуючому середовищу чи людям. Однозначною є думка стосовно того, що загалом агресія може носити як деструктивний, так і конструктивний характер. В науковій літературі також відмічається те, що в особистості має бути певний рівень агресії.

Висновки до першого розділу

На основі проведеного теоретичного аналізу наукових джерел нами було встановлено наступне:

Булінг трактується в якості особливого виду насильства, коли одна особа (або група) фізично нападає або погрожує іншій особі (групі), яка є слабкішою і не здатна захистити себе ані фізично, ані морально.

Булінг може відбуватися як індивідуально, так і групово, і призводить до деструктивних взаємодій між людьми, де домінуючий суб'єкт (кривдник) постійно поводить таким чином, що принижує менш домінуючого (жертву);

До ключових форм булінгу можна зарахувати словесні або вербальні дії, зокрема образи, погрози, а також фізичні втручання чи інші протиправні акти; соціальні прояви, як-от бойкот, ігнорування або ізоляція; а також кібербулінг, що характеризується використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій для реалізації актів цькування;

Серед основних детермінант булінгу в підлітковому середовищі виділяються прагнення до самоствердження будь-якими можливими засобами, бажання привернути увагу оточуючих, а також схильність до копіювання деструктивних моделей поведінки дорослих, які підлітки спостерігають у своєму соціальному оточенні, засобах масової інформації чи в соціальних мережах;

Булінг-структура включає в себе жертву, булера та спостерігачів;

Булінг може бути психологічним, фізичним, економічним, соціальним та сексуальним;

Проявлятися булінг може через вербальні прояви та фізичні;

Підлітковий період розглядається як один із найбільш суперечливих і складних етапів у віковій періодизації, що характеризується підвищеною емоційною збудливістю, схильністю до дратівливості, прагненням до самостійності та відокремлення від дитячої залежності. У цей час підліток

активно шукає визнання своєї дорослості з боку батьків, а провідна діяльність зміщується до сфери міжособистісного спілкування;

Однією з визначальних рис цього періоду є формування новоутворення у вигляді переживання дорослості, що базується на «міфологізованому ідеалі». У старшому підлітковому віці цей процес доповнюється розвитком почуття дорослості, яке формується через ідеалізовані уявлення про власне майбутнє, та становленням «Я-концепції» ;

У молодшому підлітковому віці прояви булінгу часто виражаються у формі фізичного насильства, соціальної ізоляції, шантажу, економічного утиску, бойкоту. Головною причиною такої поведінки в цьому віковому періоді є прагнення підлітка подолати відчуття власної неповноцінності, яке він компенсує шляхом самоствердження через застосування насильницьких методів;

Шкільний булінг — це деструктивна поведінка учасників навчального процесу, яка включає цькування, насильство, травлю, залякування і має на меті підпорядкувати жертву через фізичний або психологічний тиск ;

Причині шкільного булінгу з боку жертви можуть бути зовнішність, діалектика, занижена самооцінка, тривога, страх, підвищена чутливість, успішність, виражені фізичні проблеми, нав'язування власних поглядів, порушення кордонів та правил інших; з боку агресора: прагнення до уваги, помста, боротьба за домінування, відновлення балансу, заздрість, усунення опонента.;

Булер підліткового віку керується відсутністю покарання з боку оточення і в його насильницьких діях знаходить прояв агресивності. Жертви ж булінгу характеризуються високим показником емоційного інтелекту та віктимності;

Агресія в науковій праці інтерпретується в якості дезорганізованої емоційної реакції індивіда, детермінованої інтенсивною фрустрацією, спрямованої на ворожість та деструктивну поведінку;

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ СТАВЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ ДО БУЛІНГУ ЗАЛЕЖНО ВІД СХИЛЬНОСТІ ДО АГРЕСІЇ

2.1. Організація та обґрунтування програми психодіагностичного дослідження

Останні десятиріччя в сфері освітніх послуг відбувається ряд змін, основні з них – це актуалізація проблеми насилля, віктимізації та агресивності саме серед підлітків, а разом з тим і феномен шкільного булінгу набуває нових обертів та все частіше стає темою для вирішення не лише дослідників, а й педагогів, психологів, соціальних активістів та представників інших професій.

Булінг, як відомо, є специфічним типом агресивної поведінки, якому властивими є такі риси як свідомо та цілеспрямована агресія, систематичність прояву агресивних дій по відношенню до жертви та відчутний дисбаланс сил між булером та жертвою, внаслідок чого жертва не може захищатися самотійно.

Тож, нами було проведено дослідження ставлення підлітків до булінгу залежно від схильності до агресії у зв'язку з тим, що в цілому тенденція до зростання рівня агресивності серед підлітків є доволі значною та призводить до втрати рівня контролю, пошуку слабшого для її відреагування, а також відсутності чи зниженої саморегуляції у булера.

Методами нашого дослідження були:

1. Емпіричні (тестування та анкетування) – для збору даних;
2. Статистичні – а саме U-критерій Манна-Уїтні для оцінки відмінностей між двома незалежними вибірками і критерій рангової кореляції Спірмена також первинну описову статистику

Емпіричний інструментарій для дослідження показників ставлення підлітків до булінгу залежно від схильності до агресії представлений в нашій дослідницькій роботі наступними методиками:

1. Методика для виявлення «Булінг структури» (автор О. Норкіна, адаптована методика К. Гордієнко) містить 25 запитань та 5 шкал (Додаток В). Назви шкал: ініціатор, помічник ініціатора, захисник, жертва, спостерігач. Після підрахунку отриманих балів ми довідаємось, яка кількість досліджуваних є булерами, помічниками булерів, жертвами та захисниками і спостерігачами. Ця методика була нами використана у відповідності до мети дослідницької роботи, так як уможлиблює не лише виявлення булерів чи жертв, а також й інших ролей та позицій, які підлітки займають в булінгу.

Максимально можлива кількість балів за кожною із шкал становить 22 бали. Починаючи з 11 балів позиція є вираженою.

2. Авторська анкета «Булінг серед нас. Анкета включає закриті питання, що дозволяють виявити особливості уявлень школярів про булінг, а також особливості його проживання та звернення за допомогою тощо. Дана анкета включалася в роботу з метою збору інформації не лише стосовно ситуацій булінгу в житті підлітка, а й наявних в ньому учасників та можливості чи неможливості звернення за допомогою (Додаток Б).

3. «Опитувальник стану агресії» Басса-Дарки (Додаток А).

Дана методика складається з 75 тверджень, які опитуваний має оцінити у відповідності до його згоди з ними чи незгоди. Вона уможлиблює діагностику 8 форм агресії, а також двох інтегральних показників агресії: фізична агресія, вербальна агресія, непряма агресія, негативізм, роздратування, підозрілість, образа, аутоагресія чи почуття провини. Дана методика використана з метою встановлення особливостей схильності до того чи іншого виду агресії підлітків у відповідності до мети роботи.

Нормою агресивності є величина її індексу, рівнозначна 21 ± 4 бали, а ворожості $6,5 \pm 3$ бали.

Максимально можливий бал за шкалами фізичної агресії, підозрілості та почуття провини становить 11 балів, за шкалами непрямой агресії та образи – 13 балів. За шкалою образи максимально можливий показник становить 8 балів, негативізму – 20 балів, роздратування – 9 балів.

4. Методика «Семантичний диференціал для виявлення ставлення до булінгу» (Додаток Г).

Методика складається з 12 пар тверджень, за якими пропонувалося оцінити за 7-тибальною шкалою поняття “булінг” для виявлення ставлення підлітка до ситуацій булінгу. Після чого відбувається підрахунок показників Оцінки, Сили та Активності. Дана методика обрана нами була у відповідності до її можливостей виявлення оцінкових аспектів, вільних від соціальної бажаності.

Тож, як ми можемо бачити, психодіагностичний інструментарій підібрано релевантний меті та завданням дослідницької роботи, який уможливорює розкриття особливостей ставлення підлітків до булінгу, зважаючи при цьому на їхню схильність до агресії.

Таким чином, процедура нашої роботи включала в себе проведення дослідження за обраними методиками, обробку та узагальнення з інтерпретацією отриманих результатів за допомогою методів математичної статистики, а також формулювання висновків з подальшим уточненням основних положень роботи і їх допрацюванням.

Статистична обробка результатів дослідження відбувалася в комп’ютерних програмах Microsoft Excel та IBM SPSS STATISTICS 23. В нашій дослідницькій роботі застосовано U-критерій Манна-Уїтні для оцінки відмінностей між двома незалежними вибірками і критерій рангової кореляції Спірмена, а також первинну описову статистику [7].

2.2. Характеристика вибірки дослідження

Дослідження проводилося на базі школи «Ранок» м. Харків. Вибірку дослідження складають 60 учнів сьомих-одинадцятих класів, віком від 12 до 16 років. У складі сьомих-дев'ятих класів 30 осіб (15 дівчат та 15 хлопчиків) у віці 12-14 років, у складі десятих-одинадцятих класів 30 (15 дівчат та 15 хлопчиків) у віці 15-16 років.

Дана періодизація нами взята за S. Kutcher, M. Hashish, E. Johnston, які притримуються погляду, що молодший підлітковий вік починається з 10 років та триває до 14 років, а старший підлітковий вік охоплює період від 15 до 19 років [60].

В дослідженні опитувані брали участь добровільно, при цьому відбувалося врахування всіх норм та принципів Етичного кодексу психолога. Саме тому отримані дані зашифровані, а кожному із опитуваних надано свій код-шифр.

Тобто, маємо відмітити, що загалом дослідження реалізовувалося з дотриманням провідних принципів дослідницької роботи психолога, а саме принципу добровільності участі, конфіденційності, активності, а також надання зворотного зв'язку. Так, власне під час заповнення анкети чи проведення тестування опитувані могли користуватися псевдонімами.

Таким чином, інструкція та процедура збирання емпіричних даних передбачала нівелювання впливу факторів, які потенційно можуть зумовити зниження рівня достовірності відповідей.

Висновки до другого розділу

В ході підбору психодіагностичного інструментарію та формування вибірки було підібрано різноаспектні методики, котрі в повній мірі дають можливість проаналізувати особливості зв'язку ставлення до булінгу та схильності до агресивності.

В якості психодіагностичних методик нами було обрано наступні методика для виявлення «Булінг структури» (автор О. Норкіна, адаптована методика К. Гордієнко), «Опитувальник стану агресії» Басса-Дарки, авторська анкета «Булінг серед нас» та методика «Семантичний диференціал для виявлення ставлення до булінгу» як такі, що на даному етапі дослідницької роботи уможливлюють висвітлення провідних аспектів роботи, які являють собою предмет дослідження, а саме:

- методика для виявлення «Булінг структури» (автор О. Норкіна, адаптована методика К. Гордієнко) уможливлює дослідження не лише жертви і булера, а й інших учасників ситуацій булінгу;
- «Опитувальник стану агресії» Басса-Дарки уможливлює встановлення схильності опитуваних підлітків до того чи іншого виду агресії;
- авторська анкета «Булінг серед нас» запропонована задля з'ясування того, чи залишається жертва булінгу сам на сам з булінгом, чи звертається за допомогою;
- методика «Семантичний диференціал для виявлення ставлення до булінгу» уможливлює виявлення оцінкових аспектів, вільних від соціальної бажаності.

Так, у розділі другому надана детальна інформація про методики дослідження, інформація про організацію дослідження в цілому. Детально описано яким чином отримана інформація, сама база інформації та механізми творення результатів. Окрім того, в другому розділі нами було описано провідні характеристики вибірки дослідження.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАВЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ ДО БУЛІНГУ

3.1. Аналіз та інтерпретація діагностики ставлення підлітків до булінгу

Першим етапом нашої дослідницької роботи стало вивчення особливостей ставлення до булінгу серед підлітків шляхом застосування авторської анкети «Булінг серед нас».

Так, відмітимо, що в таблиці 3.1 представлено розподіл опитуваних за варіантами відповідей на питання авторської анкети.

Аналізуючи відповіді, представлені в таблиці, зазначимо, що серед опитуваних підлітків 70,58% піддавалися булінгу, а 49,02% досліджуваних - не піддавалися булінговим ситуаціям.

В таблиці 3.1. представлено також розподіл опитуваних за варіантами відповідей на питання «Як часто Ви піддавалися булінгу?»

Виходячи з даних, зазначимо, що серед підлітків сформованої вибірки ніколи булінгу не піддавалися 42,62% опитуваних, інколи – 54,1% досліджуваних, завжди та часто по 1,64% опитуваних підлітків за кожним варіантом відповідей. Отримані результати можуть бути свідченням того, що в цілому досить значна частина підлітків стикалася з булінговими ситуаціями в своєму житті.

Говорячи про те, чи були ж опитувані сформованої вибірки свідками булінгу, маємо відмітити, що виходячи з даних таблиці 3.3., переважна більшість була свідком.

Так, зазначимо, що переважна більшість, а саме 95,08% опитуваних все ж ставали свідками булінгу, можливо навіть ненавмисно. Лише 4,92% досліджуваних групи №1 не були свідками булінгу.

Таблиця 3.1

Розподіл відповідей опитуваних у відсотковому відношенні на питання авторської анкети «Булінг серед нас»

Варіанти відповідей	Чи піддавалися Ви булінгу?
Так	70,58
Ні	49,02
	Як часто Ви піддавалися булінгу?
Ніколи	42,62
Інколи	54,1
Завжди	1,64
Часто	1,64
	Чи були Ви свідком булінгу
Так	95,08
Ні	4,92
	Хто найчастіше вчиняє булінг, приниження в школі?
Однокласники	63,93
Старшокласники	21,31
Вчителі	11,48
Я сам/-а	3,28
	Де найчастіше відбуваються ситуації булінгу?
В класі	45,90
В коридорі	37,70
На території за школою	6,56
В туалеті	4,92
Не знаю	1,64
В роздягальні	3,28

Окрім того, ми можемо бачити розподіл опитуваних за варіантами відповідей стосовно питання «Хто найчастіше вчиняє булінг, приниження в школі?».

Маємо відмітити, що в цілому найбільш поширеними булерами є саме однокласниками, про що свідчать отримані показники, а саме 63,93% опитуваних наголосили саме на цьому.

Старшокласники створюють ситуації булінгу, на думку опитуваних, у 21,31% ситуацій. В меншій мірі вираженими булерами є вчителі, про що свідчить показник в 11,48% досліджуваних та власне опитувані (3,28% підлітків обрали даний варіант відповіді) .

В таблиці до того ж представлено розподіл опитуваних за варіантами відповіді на питання «Де найчастіше відбуваються ситуації булінгу?».

Аналізуючи показники, представлені в таблиці, зазначимо, що в переважній більшості булінгові ситуації трапляються саме в класі, про що свідчить показник у 45,90%.

Менш комфортним місце для булінгових ситуацій є коридор (37,70% відповідей саме за цей варіант).

Найменш властивим для вчинення булінгу місцями є територія за школою (6,56% опитуваних відповіли за цей варіант відповіді), а також туалет (4,92% опитуваних).

В роздягальні найменш вірогідними є ситуації булінгу, про що свідчить показник в 3,28% серед досліджуваних.

Не знайшли відповіді на дане питання 1,64% досліджуваних підлітків.

Також нами було проведено опитування підлітків сформованої дослідницької вибірки щодо того, до кого вони готові звертатися за допомогою у випадку булінгової ситуації

Аналізуючи результати, представлені в таблиці 3.1., маємо відмітити, що в цілому підтримкою для тих, хто стикається з ситуаціями булінг здебільшого є саме друзі, що слідує з отриманих даних. Так, саме для 36,06% досліджуваних друзі є підтримкою та захистом.

До батьків чи близьких людей звернулося б 36,06% опитуваних.

21,31% опитуваних залишилися б наодинці зі своїми проблемами, а, отже, вони переживатимуть ці ситуації самотійно. Можливо навіть ізолюючись від суспільства та рахуючи при цьому, що ніхто їм не допоможе.

До вчителів та до психолога школи звернулися б по 1,64% опитуваних.

Як ми можемо бачити, в більшості випадків діти розраховують на близьких, хто в тій чи іншій мірі уможливить переживання булінгових ситуацій, сповнених розчарування, болю, страху, відрази, підозри та презирства в менш вираженій мірі.

В ході застосування авторської анкети нами було сформовано дві дослідницькі групи, а саме:

- Група №1 – особи молодшого підліткового віку (30 осіб);
- Група №2 – особи старшого підліткового віку (30 осіб).

Вивчення особливостей соціальної системи булінгових ситуацій серед опитуваних сформованих дослідницьких груп проводилося шляхом застосування методики «Булінг структури» (автор О. Норкіна, адаптована методика К. Гордієнко).

Порівняльний аналіз проводився шляхом застосування непараметричного критерію У-Манна Уїтні. Так, результати порівняльного аналізу представлено в таблиці 3.2

Таблиця 3.2

**Порівняльний аналіз булінг-структури серед досліджуваних
сформованих груп**

Шкали методики	Група 1 М (SD)	Група 2 М (SD)	U	Z	p
Ініціатор	6,26(2,05)	6,50(1,75)	337,0	-0,70	0,47
Помічник	3,84(1,74)	4,14(1,97)	362,0	-0,59	0,55
Захисник	10,84(2,33)	11,07(2,89)	378,5	-0,32	0,74
Жертва	6,42(2,38)	6,50(2,03)	386,5	-0,19	0,84
Спостерігач	4,10(2,42)	3,52(1,58)	354,5	-0,70	0,47

Перш за все, маємо відмітити відсутність статистично значущих відмінностей у таких ролях булінгових ситуацій, як ініціатор, помічник, захисник, жертва, спостерігач серед молодших та старших підлітків. Це в свою чергу може бути свідченням того, основні ролі в булінгових ситуаціях мають універсальний характер і не залежать значною мірою від вікової категорії. Тож, булінг є системним явищем, де саме соціальна структура і динаміка відносин відіграє в переважній мірі більшу роль, аніж вікові особливості.

Проте, перейдемо до більш детального аналізу отриманих даних.

Так, з 22 можливих балів за кожною із ролей в булінгових ситуаціях розподіл середніх показників наступний.

Як ми можемо бачити, найбільш домінуючою роллю є саме роль захисника, середній показник за якою серед молодших підлітків становить 10,84 бали, а серед старших підлітків – 11,07 балів. Отримані дані є свідченням того, що опитувані підлітки характеризуються вираженою схильністю до підтримки жертв або до втручання в булінгові ситуації для їхнього захисту.

Менш вираженими ролями в булінгових ситуаціях серед опитуваних є власне роль ініціатора та жертви. Так, говорячи про усереднені показники за роллю ініціатора, відмітимо, що серед молодших підлітків вони становлять 6,26 балів, а серед старших підлітків – 6,50 балів. Ці дані є свідченням того, що опитувані підлітки характеризуються в меншій мірі високим потенціалом загальної агресії, а також схильністю до «нападу» на жертв чи ж своїх рідних.

За роллю жертви середні показники розподілилися наступним чином: серед молодших підлітків середній показник становить 6,42 бали, а серед старших підлітків – 6,50 балів, що може свідчити про певну схильність опитуваних потрапляти в ситуації, де вони умовно стають «жертвами». А відтак, доцільним, на наш погляд, буде вказати те, що вони відчують подекуди психологічне насилля, ізолюваність та самотність, а також відчуття небезпеки та тривоги.

Найменш вираженою серед опитуваних є роль помічника, середній бал за якою становить 3,84 бали серед молодших підлітків та 4,14 балів серед старших підлітків. Зазначений показник за роллю помічника свідчить про те, що опитувані підлітки рідко підтримують агресорів, а також не сприяють булінговим ситуаціям, демонструючи незалежність від агресивної поведінки групи.

Найменш вираженою є роль спостерігача серед опитуваних даної дослідницької вибірки, середній показник за якою серед молодших підлітків складає 4,10 балів, а серед старших підлітків – 3,52 бали. Отримані результати можуть бути свідченням того, що опитувані зазвичай частіше обирають активні позиції, або як захисники, або як ті, хто проявляє власну ініціативу в ситуаціях, які могли б привести до булінгу. Вони схильні не залишатися осторонь, що свідчить про високу залученість.

На наш погляд, виходячи з отриманих показників, в цілому мова може йти про певну стабільність соціальних ролей у конфліктних ситуаціях під час

підліткового віку, що формується через вплив середовища (шкільного, сімейного тощо) і культурних норм.

Тож, беручи до уваги вищевикладене, маємо акцентувати увагу не тільки на окремих учасників булінгових ситуацій та їхній вік, але і на соціальні та освітні фактори, які створюють умови для виникнення булінгу. Такий підхід дозволяє розглядати булінг як явище групової динаміки, що виникає внаслідок певних умов середовища, а не лише через індивідуальні характеристики учасників.

Окрім того нами було проведено встановлення наявності чи відсутності відмінностей у ставленні до булінгу, результати якісного аналізу даних за методикою «Семантичний диференціал для виявлення ставлення до булінгу» презентовано в таблиці 3.3.

Аналізуючи дані, представлені в таблиці 3.3, відмітимо, що середній показник за шкалою «Активність» серед молодших підлітків становить -5,15 балів, а серед старших підлітків (група №2) -1,61 бали.

Таблиця 3.3

**Порівняльний аналіз ставлення до булінгу серед досліджуваних
молодших та старших підлітків**

Шкали методики	Група 1 М (SD)	Група 2 М (SD)	U	Z	p
Оцінка	-5,26(4,96)	-2,95(3,78)	288,5	-1,73	0,08
Сила	-4,26(4,85)	-1,83(3,40)	286,5	-1,76	0,07
Активність	-5,15(4,57)	-1,61(3,51)	219,0	-2,82	0,005

Аналізуючи дані, представлені в таблиці 3.3, відмітимо, що середній показник за фактором «Активність» серед молодших підлітків становить -5,15 балів, а серед старших підлітків (група №2) -1,61 бали.

Наявність статистично достовірних відмінностей за даною шкалою серед опитуваних молодших та старших підлітків може бути свідченням того, що старші підлітки більшою мірою сприймають його як активне, розповсюджене явище. Проте, зазначимо, що вищий показник саме серед молодших підлітків говорить про те, що вони його не сприймають як досить активний процес, що може асоціюватися з його прихованістю, неявними проявами. Тобто, вірогідно, в їхньому середовищі булер, здійснюючи тиск на жертву, намагається не надто афішувати свої дії. Відмінності спостерігаються на високому рівні статистичної значущості ($p \leq 0,01$).

Ми припускаємо, що отримані результати можна пояснити тим, що саме молодші підлітки в меншій мірі спостерігають ситуації відкритих проявів булінгу (фізичної чи вербальної агресії), через що сприймають булінг як приховану частину соціальної взаємодії.

Говорячи ж про старших підлітків, зазначимо, що серед них булінг сприймається як більш активне, поширене явище. Це може бути зумовлено тим, що у старші підлітки стають більш спостережливими та можуть зафіксувати такі форми булінгу, які, наприклад, мають більш маніпулятивний формат.

За шкалою «Оцінка» середній показник серед опитуваних молодших підлітків становить -5,26 балів, а серед старших підлітків -2,95 балів. Як ми можемо бачити, саме серед молодших підлітків спостерігається в більшій мірі негативне оцінювання булінгу, що свідчить про сильніше емоційне неприйняття цього явища молодшими підлітками, на відміну від старших підлітків. На наш погляд, це може бути обумовлене тим, що молодші підлітки характеризуються більшою емоційністю на прояви несправедливості чи насильства, а також вони є менш адаптованими до соціальних норм, які іноді можуть толерувати булінг.

За шкалою «Сила» середній показник становить -4,26 балів серед молодших підлітків та -1,83 бали – серед старших підлітків.

Виходячи з вищесказаного, зазначимо, що молодші підлітки в меншій мірі схильні вважати булінг як сильний і потужний феномен, на відміну від опитаних старших підлітків.

Як ми можемо бачити, серед опитуваних обох дослідницьких груп спостерігається негативна оцінка булінгу як соціального феномену, проте саме серед молодших підлітків спостерігається в більшій мірі негативне ставлення до нього.

Наступним етапом стало проведення порівняльного аналізу в схильності до агресивної поведінки серед опитуваних. Результати представлено в таблиці 3.4.

Аналізуючи результати, представлені в таблиці 3.4, перш за все відмітимо наявність статистично значущих відмінностей в почутті провини та ворожості серед молодших та старших підлітків.

Так, зазначимо, що середній показник за шкалою «Почуття провини» серед опитуваних молодших підлітків становить 5,73 бали, а серед опитуваних старших підлітків – 4,57 бали. Відмінності встановлено на статистично достовірному рівні значущості ($p \leq 0,05$).

За шкалою ж «Ворожість» середні бали розподілилися наступним чином: середній показник за даною шкалою серед опитуваних групи №1 становить 8,15 балів, а серед опитуваних групи №2 – 6,52 бали.

Відмінності встановлено на статистично достовірному рівні значущості ($p \leq 0,05$).

Отримані показники можуть свідчити про наявність вікових особливостей емоційного реагування на булінг. Так, зазначимо, що молодші підлітки частіше відчують сильні емоції, такі як провини чи ворожість, через недостатньо розвинені навички регуляції емоцій та самоконтролю, що в свою чергу може бути пов'язано з етапом психоемоційного розвитку, коли емоції відіграють більшу роль у соціальній взаємодії.

Таблиця 3.4

**Порівняльний аналіз схильності до агресивної поведінки серед
досліджуваних молодших та старших підлітків**

Шкали методики	Група 1 М (SD)	Група 2 М (SD)	U	Z	p
Фізична агресія	4,42(2,73)	4,71(2,22)	373,5	-0,40	0,68
Непряма агресія	4,94(1,87)	4,59(1,75)	364,5	-0,54	0,58
Роздратування	5,52(2,16)	4,73(2,39)	325,5	-1,15	0,24
Негативізм	2,52(1,46)	2,23(1,39)	350,5	-0,77	0,44
Образа	3,57(2,00)	2,85(1,89)	314,5	-1,34	0,18
Підозрілість	4,57(1,50)	3,66(1,99)	301,5	-1,54	0,12
Вербальна агресія	8,21(2,17)	7,35(2,62)	318,5	-1,27	0,20
Почуття провини	5,73(1,48)	4,57(1,98)	259,5	-2,20	0,02
Ворожість	8,15(2,45)	6,52(3,48)	271,5	-1,96	0,04
Агресивність	18,15(5,60)	16,80(5,39)	339,0	-0,93	0,34

Як ми можемо бачити з даних, представлених в таблиці 3.4., найбільш вираженим видом агресії серед опитуваних є саме вербальна агресія, середні показники за якою серед молодших підлітків становлять 8,21 бал, а серед старших підлітків – 7,35 балів. Як ми можемо бачити, негативні почуття можуть бути через негативні слова, серед опитуваних спостерігається на рівні вище середнього.

Менш вираженим серед опитуваних є роздратування, середній показник за яким серед молодших підлітків становить 5,52 бали, а серед старших підлітків – 4,73 бали. Тобто, готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні особистого простору серед досліджуваних спостерігається на помірному рівні.

За шкалою «Фізична агресія» показник серед молодших підлітків складає 4,42 бали, а серед старших підлітків – 4,71 бал. Отримані показники співвідносяться з низьким рівнем схильності опитуваних обох дослідницьких груп до фізичної агресії.

Також серед опитуваних на низькому рівні вираженими є непряма агресія, негативізм та образа з підозрілістю. Тож, можемо припустити, що для опитуваних підлітків із сформованої дослідницької групи не властиво проявляти заздрість чи ненависть до оточуючих за дійсні чи вигадані дії, вони не проявляють негативну реакцію по відношенню до оточуючих через недовіру та не схильні до використання пліток, жартів чи прояву неупорядкованих вибухів агресії.

До того ж, саме серед молодших підлітків, як свідчать отримані дані, відмічається більш гостра реакція на булінгові ситуації, що може бути обумовлено відсутністю досвіду, що дозволяє старшим підліткам раціоналізувати або стримувати свої реакції. Почуття провини може виникати через невпевненість у власній ролі в конфлікті, а ворожість – як реакція на психологічний тиск чи несправедливість.

Також, зазначимо, що у старших підлітків із часом формується більша емоційна витримка, а також схильність до зниження рівня ворожості через прагнення до соціального схвалення або використання більш зрілих механізмів вирішення конфліктів.

Проте, маємо відмітити й відсутність статистично достовірних відмінностей за шкалами фізичної, непрямої та вербальної агресії, роздратування, негативізму, образи, підозрілості, а також загальної агресивності

серед молодших і старших підлітків у ситуаціях булінгу. Так, це може говорити про те, що агресивна поведінка в таких ситуаціях є універсальною і не залежить від вікових особливостей у межах підліткового віку. На наш погляд, це може обумовлюватися тим, що як молодші, так і старші підлітки перебувають у схожих соціальних умовах (школа, групи однолітків), які формують однакові патерни агресивної поведінки.

Окрім того, відсутність відмінностей може означати, що рівень агресії в ситуаціях булінгу більше залежить від характеру конфлікту, ролі підлітка в ньому (жертва, агресор, спостерігач) і конкретного соціального контексту, ніж від віку.

Таким чином, відсутність статистично достовірних відмінностей між молодшими та старшими підлітками в проявах агресії може свідчити про те, що загалом опитувані розуміють негативний вплив булінгових ситуацій на особистість та негативно реагують на дане соціальне явище. Це підкреслює важливість роботи над створенням безпечного середовища для всіх учасників, щоб знизити загальний рівень агресії.

3.2. Взаємозв'язок між схильністю до агресії та булінг-позиціями

Заключним етапом нашої дослідницької роботи стало вивчення особливостей кореляції між схильністю до агресії серед підлітків та власне булінг-структурою шляхом застосування рангового коефіцієнту Спірмена. Результати кореляційного аналізу представлено в таблиці 3.5. Аналізуючи результати, представлені в таблиці 3.5., відмітимо, що загалом спостерігається ряд кореляцій між схильністю опитуваних до агресії та булінг-структурою.

Проте, як бачимо з таблиці, статистично достовірних кореляцій між шкалами семантичного диференціалу та видами агресії не встановлено.

Таблиця 3.5

Кореляційна матриця досліджуваних феноменів серед опитуваних підлітків

Назва шкал	Фактор оцінки	Фактор сили	Фктор активності	Спостерігач	Помічник	Захисник
Фізична агресія	0,09	0,04	0,24	0,26*		
Роздратування	0,07	0,01	-0,00	0,26*		-0,26*
Негативізм	0,05	-0,03	-0,16		0,31*	-0,26*
Образа	0,22	0,05	0,09			-0,28*
Підозрілість	0,02	-0,08	-0,14			-0,28*
Ворожість	0,14	-0,01	-0,02			-0,32*
Агресивність	0,12	0,10	0,18	0,26*	0,39*	

Примітка: * - $p \leq 0,05$.

Перш за все, зазначимо, що в цілому спостерігається наявність прямої слабкої статистично значущої кореляції між роллю спостерігача в булінгових ситуаціях та фізичною агресією ($r=0,26$), роздратуванням ($r=0,26$) й агресивністю ($r=0,26$). Тобто, чим довше опитувані підлітки перебуватимуть в ролі спостерігача булінгових ситуацій, тим вище ставатиме їхній рівень фізичної агресії, роздратування та агресивності. Так, можемо припустити, що не зважаючи на те, що спостерігачі не беруть активної участі в булінгових ситуацій, проте роздратування та агресивність зростатиме як емоційний відгук на булінг.

Говорячи про роль помічника в булінгових ситуаціях та наявні кореляції з негативізмом й агресивністю, зазначимо наступне: між визначеною роллю та негативізмом спостерігається наявність помірного статистично значущого прямого взаємозв'язку ($r=0,31$), до того ж відмічається наявність помірного статистично значущого прямого взаємозв'язку ($r=0,39$) й з агресивністю.

Тобто, в цілому можемо говорити про те, що помічник булера демонструє агресивність і негативізм як частину своєї участі у підтримці агресора. Це може бути проявом конформізму до агресивних норм групи або способом самоствердження через участь у булінгу. Помірний зв'язок із негативізмом може вказувати на те, що такі особи мають обмежену здатність співпереживати жертвам, що робить їх поведінку більш агресивною.

Окрім того, як свідчать дані в таблиці, спостерігається наявність статистично достовірного оберненого слабкого взаємозв'язку між роллю захисника та роздратуванням ($r=-0,26$), негативізмом ($r=-0,26$), образою ($r=-0,28$), підозрілістю ($r=-0,28$) та помірного оберненого між ворожістю ($r=-0,32$). Тож, можемо припустити, що особи, які беруть на себе роль захисника, можуть бути менш схильними до образливості та підозрілості через свою відкритість до співпраці й вирішення конфліктів мирним шляхом. Окрім того, захисники, як правило, мають вищий рівень емпатії, що дозволяє їм уникати почуттів ворожості, негативізму та роздратування.

Таким чином, підкреслимо, що в цілому спостерігається ряд кореляцій між схильністю до агресії та ролями в булінгових ситуаціях серед опитуваних підлітків.

3.3. Практичні рекомендації щодо попередження виникнення ситуацій булінгу у шкільному середовищі

Попередження булінгу у школах вимагає системного підходу з залученням усіх учасників освітнього процесу: учнів, вчителів, адміністрації та батьків. Перейдемо до викладення детальних практичних рекомендацій стосовно профілактики булінгових ситуацій у шкільному середовищі.

По-перше, в науковій літературі наголошується на важливості розробки та впровадження шкільної політики проти булінгу.

Так, вона може передбачати не лише офіційну політику, яка б керувалася процедурами повідомлення та наслідків для учасників, а й регулярні перегляди політики з урахуванням нових випадків і соціальних змін та залучення учнів в розробку даних регламентів з метою підвищення їхньої відповідальності та обізнаності.

По-друге, наголосимо на конкретних кроках впровадження такої політики, таких як тренінги для учнів з метою підвищення рівня емпатії, комунікаційних навичок і вирішення конфліктів; навчання для адміністрації та вчителів школи, які мають володіти знаннями про види булінгу, способи його виявлення та правильне реагування. Також варто навчити вчителів створювати сприятливу атмосферу, де учні почувуються в безпеці.

Окремої уваги в даному аспекті набуває інформування батьків шляхом проведення семінарів або інформативних сесій для батьків, де вони ознайомляться з ознаками булінгу і тим, як допомогти дітям впоратися з такими ситуаціями.

Третім аспектом практичних рекомендацій вбачаємо створення такого шкільного середовища, де б соціально-психологічний клімат був комфортним, панувала би підтримка, довіра та атмосфера відкритості. Так як надзвичайної важливості набуває те, щоб учні знали що можуть звернутися за допомогою до дорослих.

По-четверте, відмітимо важливість впровадження системи виявлення ознак булінгу та реагування на ньому. Оскільки не лише факт виявленої булінгової ситуації важливий, а й її врегулювання. Тобто, варто встановити й анонімні способи повідомлення про випадки булінгу (наприклад, спеціальні поштові скриньки або онлайн-форми), а також передбачити забезпечення принципів конфіденційності та неупередженості при розгляді інцидентів й адекватне вирішення конфлікту.

П'ятим аспектом вбачаємо надання підтримки та допомоги жертвам булінгу, а саме шляхом забезпечення індивідуальної психологічної підтримки,

організації групових занять та окремо роботи з агресорами. Адже останні самі часто мають труднощі або стреси. Психологи повинні допомогти таким учням знайти інші, конструктивніші способи впоратися зі своїми емоціями.

Серед рекомендацій також варто відмітити організацію партнерства з батьками, а саме налагодження постійної комунікації з ними, надання порад щодо виховання, співпраці в разі конфлікту.

Надважливим, на наш погляд, є такий пункт рекомендацій як регулярний моніторинг і оцінка ефективності заходів. Так, регулярні опитування серед учнів, батьків і вчителів з метою оцінки їх почуттів щодо безпеки та взаємодії у школі, ведення статистики за кількістю та типами випадків, а також корекція підходів та програм для того, щоб зробити більш актуальними та дієвими є важливими та актуальними в рамках практичних рекомендацій.

Таким чином, відмітимо, що комплексний підхід до запобігання булінгу дозволяє створити безпечне середовище для дітей, де вони можуть зростати та розвиватися без страху перед булінгом. Реалізація цих рекомендацій допоможе знизити рівень агресії, покращити взаєморозуміння між учнями та підвищити загальний рівень емоційної культури у шкільному середовищі.

Висновки до третього розділу

1. В ході емпіричного вивчення особливостей ставлення молодших та старших підлітків до булінгу нами було встановлено, що загалом 70,58% опитаних підлітків зазначили, що піддавалися булінгу, лише 49,02% - не піддавалися його. До того ж, 95,08% були свідками булінгу і лише 4,92% - не були його свідками. Булінгу в цілому не піддавалися ніколи 42,62% опитуваних, інколи ж йому піддавалися 54,1%, завжди – 1,64% і часто – 1,64% досліджуваних. Поширеними булерами є однокласники (63,93%), а найчастіше булінг відбувається в класі (45,90%).

Окрім того, зазначимо, що за допомогою до психолога школи звернулися б 1,64% опитуваних, до батьків чи близьких людей – 36,06% підлітків, до друга чи подруги – 39,34% опитуваних, ні до кого за допомогою не зверталися б 21,31% всіх досліджуваних і лише 1,64% - звернулися б до вчителів.

2. В ході вивчення особливостей булінг-структури серед молодших та старших підлітків, встановлено, що властивою роллю серед них є роль захисника. Менш властивими є ролі ініціатора та жертви. Найменш властивими для опитуваних є ролі помічника та спостерігача.

Порівняльний аналіз дав можливість встановити відсутність статистично достовірних відмінностей в булінг-структурі серед зазначеної категорії опитуваних. За семантичним диференціалом з'ясовано, що ставлення до булінгу є негативним за фактором Оцінки, при чому молодші підлітки сприймають його більш негативно. Старші підлітки в більшій мірі схильні розуміти булінг як розповсюджене явище, яке негативно впливає на особистість, що імовірно пов'язане з їх здатністю розрізняти навіть приховані прояви булінгу (фактор Активності). У тім, молодші підлітки вважають булінг проявом слабкості (фактор Сили). Відсутність відмінностей за шкалами «оцінка» та «сила» свідчить про стабільність негативного ставлення до булінгу незалежно від віку.

3. Молодші підлітки частіше переживають почуття провини (5,73 проти 4,57 у старших) та ворожість (8,15 проти 6,52). Це пов'язано з недостатньою емоційною регуляцією та психоемоційними особливостями молодшого віку. Старші підлітки мають більшу емоційну витримку та схильність до стримування негативних реакцій. Відсутність відмінностей за шкалами фізичної, непрямой, вербальної агресії, роздратування, негативізму, образ, підозрілості та загальної агресивності свідчить про універсальність агресивної поведінки серед підлітків. Таким чином рівень агресії не залежить від віку.

4. Окрім того, нами було встановлено, що існує взаємозв'язок між агресивністю та булінг-структурою. Так, відмічається наявність прямої слабкої статистично значущої кореляції між роллю спостерігача в булінгових ситуаціях та фізичною агресією, роздратуванням й агресивністю. До того ж встановлено, що роль помічника прямо корелює з негативізмом та агресивністю, а роль захисника має обернений слабкий взаємозв'язок з роздратуванням, негативізмом, образою, підозрілістю та ворожістю.

5. Розроблено рекомендації щодо профілактики шкільного булінгу. Серед провідних рекомендацій відмічаються впровадження політики в шкільному середовищі, яка б регламентувала не лише спостереження, але й адекватну реакцію на булінгові ситуації. До того ж в рекомендаціях наголошується на важливості взаємодії з усіма сторонами булінгових ситуацій, оскільки булери часто самі мають проблеми в психологічному аспекті.

Тож, мета дослідження досягнута, гіпотеза частково знайшла своє підтвердження, а завдання реалізовані в повній мірі.

Таким чином, відмітимо значення комплексної підтримки та профілактичних заходів у закладах освіти, які допоможуть стабілізувати психологічний клімат і зменшити рівень агресії.

ВИСНОВКИ

Проблема булінгу в підлітковому віці є однією з найактуальніших у сучасному суспільстві через її негативний вплив на розвиток особистості, взаємовідносини та психологічне благополуччя дітей.

В ході теоретичного аналізу наукової літератури з проблематики булінгу в підлітковому віці та емпіричного дослідження його вираженості в шкільному середовищі серед підлітків було встановлено наступне.

1. Проведений теоретичний аналіз наукової психологічної літератури з проблематики булінгу в підлітковому віці дав можливість встановити, що булінг розуміється як соціальна взаємодія, через яку особа чи група людей зазнає нападу від іншого індивіда протягом певного проміжку часу, що призводить до виникнення в жертви стану безпомічності й виключення з групи.

Класифікацій булінгу досить багато в науковій літературі, проте відмітимо найбільш популярні види, серед яких відмічається булінг сексуального, психологічного та фізичного виду та може проявлятися не лише серед підлітків в школі, а й в інших соціальних інститутах та групах.

Шкільний булінг є деструктивною поведінкою суб'єктів процесу навчання, що пов'язана із цькуванням, насильством, травлею, залякуванням і спрямована на підпорядкування наляканого за допомогою фізичного чи психологічного впливу і на сьогоднішній день є доволі розповсюдженим. Він може відбуватися не лише з боку булера-підлітка, а й старшокласників та вчителів.

2. Вивчено особливості булінг структури в шкільному середовищі серед підлітків. Як серед молодших підлітків, так і серед старших, найбільш вираженою в булінг-структурі є роль захисника, менш вираженими є ролі ініціатора та жертви, до найменш виражених ролей відносяться ролі помічника та спостерігача.

3. Ставлення підлітків до булігн є стабільно негативним (фактор Оцінки), при чому молодші підлітки ставляться до нього негативно більшою мірою. Старші підлітки значуще більшою мірою оцінюють булінг як поширене явище (фактор Активності) на відміну від молодших підлітків, яким простіше розрізнити явні, грубі прояви булінгу. Натомість молодші підлітки вважають булінг проявом слабкості (фактор Сили).

4. Статистично значущі відмінності в прояві агресії серед старших та молодших підлітків виявлені за почуттям провини та ворожістю, до яких в більшій мірі схильні власне молодші підлітки, на відміну від старших.

5. Встановлено взаємозв'язки між видами агресії та ролями в булінгових ситуаціях: роль спостерігача корелює з проявом фізичної агресії, роздратуванням і агресивністю в цілому, роль помічника — з негативізмом і агресивністю, а роль захисника має зоротний зв'язок із роздратуванням, негативізмом, образою, підозрілістю та ворожістю.

6. Розроблено рекомендації щодо профілактики шкільного булінгу, серед яких провідними рекомендаціями відмічаються впровадження політики в шкільному середовищі, яка б регламентувала не лише спостереження, але й адекватну реакцію на булінгові ситуації. В рекомендаціях наголошується на важливості взаємодії з усіма сторонами булінгових ситуацій, оскільки булери часто самі мають проблеми в психологічному аспекті.

Наша дослідницька робота не є вичерпною в даному плані, а тому дослідження в перспективі доцільно розширювати та поглиблено вивчати особливості булінг-структури та видів агресії не лише серед молодших підлітків, але й серед різних категорій опитуваних підліткового віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко Т. Ф. Явища моббінгу та булінгу як актуальні соціально-педагогічні проблеми взаємовідносин групи і особистості URL: <https://lib.iitta.gov.ua/3233/1/Aleks.pdf>. (дата звернення: 17.05.2024).
2. Андрушко Я. С., Довгань Х. П. Агресивність працівників поліції: статеві аспекти дослідження. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2017. №2. С. 16-24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2017_2_4 (дата звернення: 29.06.2024)
3. Барліт О. О., Браліт А. Ю. Шкільний булінг у сучасному освітньому середовищі. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2015. № 1. С. 6–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nzbdpufn_2015_1_3. (дата звернення: 17.05.2024).
4. Бедлінський О.І. Проблема періодизації підліткового віку в сучасному суспільстві. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. №2. С. 49–54. URL: <https://catalogue.nure.ua/document=125575>. (дата звернення: 17.05.2024).
5. Беженар Г. Булінг: підліткове насильство в школі. *Школа*. 2012. № 2(74). С. 75–79. URL: <http://www.osvitaua.com/attach/2319/SHj12021s.pdf>. (дата звернення: 22.05.2024).
6. Богдан В. М. Проблема шкільного булінгу серед підлітків. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2019. № 9. С. 212–219. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/287324365.pdf>. (дата звернення: 17.05.2024).
7. Боснюк В. Ф. Математичні методи в психології: курс лекцій. Мультимедійне навчальне видання. Х.: НУЦЗУ, 2020. 141 с. (дата звернення: 02.07.2024).
8. Бриндіков Ю. Соціально-педагогічна профілактика булінгу в підлітковому середовищі. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Т. 1. №

40. С. 224–227. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/40_2021/part_1/37.pdf.
(дата звернення: 19.05.2024).

9. Проблема для дітей в Україні - Булінг . ЮНІСЕФ розпочинає кампанію проти булінгу. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_31252.html. (дата звернення: 19.05.2024).

10. Буранов І. Психологічні особливості поведінки булера та його жертви. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 86–92. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/b1f52377-47d4-4d6e-b1bf-2ffc821d0507/content>. (дата звернення: 18.05.2024).

11. Вакулик І. Студіювання досліджень щодо поняття «булінгу» та його видів. *International Science Journal of Education & Linguistics*. 2022. №1(5). С. 21–27. URL: <file:///C:/Users/acer/Downloads/j.isjel.20220105.03.pdf>. (дата звернення: 17.05.2024).

12. Васильченко В. Тролимо булінг – булимо тролінг – мова. *Український інтерес*. 2021. URL: <https://uain.press/blogs/trolymo-buling-bulymo-troling-1134827>. (дата звернення: 29.05.2024).

13. Годецька Т. Булінг як соціально-психологічний феномен.. *Всеукраїнський науково-практичний журнал «Директор школи, ліцею, гімназії»*. 2019. № 19(2). С. 40–47. URL: <https://director.npu.edu.ua/index.php/dslg/article/view/55>. (дата звернення: 25.05.2024).

14. Годецька Т. Нова українська школа на шляху вирішення проблеми булінгу. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2018. № 3. С. 69–77. URL: <https://director.npu.edu.ua/index.php/dslg/article/view/107>. (дата звернення: 17.05.2024).

15. Гончарук Н. В, Онуфрієва Л. А. Психологічні засади булінгу в юнацькому віці. *Психологічний часопис*. 2019. № 2. С. 25–39. URL:

https://www.researchgate.net/publication/332598578_PSIHOLOGICNI_ZASADI_BULINGU_V_UNACKOMU_VICI. (дата звернення: 22.05.2024).

16. Гребінь Н. В., Федчун М. Ю. Особливості агресивної поведінки підлітків із підвищеним рівнем переживання страхів. *Габітус*. 2020. №15. С. 119-124. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2020/15-2020/21.pdf>. (дата звернення: 30.06.2024).

17. Дроздов О. Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді: дис. канд. психол. н. 19.00.05. – соціальна психологія. Чернігів, 2003. 225 с. URL: erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/517. (дата звернення: 28.06.2024).

18. Думітро Ю. В., Ушакова І. М. Особливості агресивності працівників ДСНС на ранніх етапах професіоналізації. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. Збірник наукових праць. Харків: НУЦЗУ, 2017. № 21. С. 39-47.

19. Закалик Г. М., Войцеховська О. В., Шувар Н. М. Сучасна школа – безпечний простір чи арена знущань? *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. №5. С. 171–177. URL: <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/87/84>. (дата звернення: 27.05.2024).

20. Зеленський Є. С., Карпенко О. М. Відмежування поняття «булінг» від схожих за змістом понять. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. URL: http://lsej.org.ua/3_2020/56.pdf. (дата звернення: 17.05.2024).

21. Качанова Ю. В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії. *Наукові праці. Соціологія*. 2010. № 133. Т. 146. С.50-54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2010_146_133_12. (дата звернення: 30.06.2024).

22. Качмар О. Основні методи та прийоми попередження й контролю агресивної поведінки в соціумі. *Вісник Львівського університету*. 2017. №10.

С. 47-54. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/10_2017/9.pdf. (дата звернення: 29.06.2024).

23. Коваль Г. В., Алексєєнко Г. О. Сучасні підходи до визначення та класифікації булінгу в шкільних підліткових колективах. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"*. 2016. Т. 269. № 257. С. 7–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchduped_2016_269_257_3. (дата звернення: 17.05.2024).

24. Кордунова Н. О. Особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому віці. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2018. № 2. (38). С. 130-140. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/153580558.pdf>. (дата звернення: 28.06.2024).

25. Король А. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. №1-2. С. 84–93. URL: https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/poperedzhenya_dl/buling_article.pdf. (дата звернення: 18.05.2024).

26. Корнійченко А. О. Адміністративно-правовий механізм запобігання булінгу в Україні : дис. ... доктора філософії : 081. Кропивницький, 2021. 270 с. URL: https://cusu.edu.ua/images/autoreferats/2021/Kornijchenko/dis_KorniychenkoA.pdf. (дата звернення: 25.05.2024).

27. Кравчук С. Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості: автореф. дис. ... канд. психол. наук. К., 2002. 22 с. URL: <https://referatu.net.ua/referats/7569/145946>. (дата звернення: 27.06.2024).

28. Кулешова О. В., Міхєєва Л. В. Булінг в освітньому середовищі: аналіз, шляхи подолання. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2019. № 1. С. 154–158. URL:

<https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/25/25>. (дата звернення: 29.05.2024).

29. Лалак Н. В., Майборода І. Е., Пеняк В. С. Булінг в освітньому середовищі сучасного закладу загальної середньої освіти: теоретичний аспект. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. 2019 № 1(9). С. 34–35. URL: <http://dspace.msu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/3450>. (дата звернення: 25.05.2024).

30. Логачек В. Г., Буланіклі Х. Булінг як психологічний феномен сучасного суспільства. *Особистість, суспільство, закон*. Харків, 2019. С. 191–193. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_04_2019/pdf/54.pdf. (дата звернення: 25.05.2024).

31. Лушпай Л. І. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). Київ, 2010. С. 126–131. URL: <https://kipt.sumdu.edu.ua/pdf/buling/buling.pdf>. (дата звернення: 17.05.2024).

32. Лялюк Г. М. Соціально-психологічні чинники булінгу серед підлітків. *Габітус*. 2024. № 58. С. 83–87. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2024/58-2024/14.pdf>. (дата звернення: 17.05.2024).

33. Мазоха І. С. Аналіз теоретико-емпіричних досліджень феномена агресії та агресивності. *Наука і освіта*. Електронний ресурс. 2010. № 1. С. 59–61. Режим доступу: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/1_2011/15.pdf (дата звернення: 20.12.2023).

34. Матвєєва О. А. Гендерні особливості агресивної поведінки у працівників слідчих підрозділів. *Юридична психологія*. 2016. № 2 (19). С. 139–146. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/items/59752dae-8071-45b9-a122-b33282213e0a>. (дата звернення: 29.06.2024).

35. Мельнікова С. В., Каткова Т. А., Варіна Г. Б. Психологічні особливості прояву агресивної поведінки підлітків у процесі взаємодії з

батьками. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. №5. С. 111-116. URL: <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/77/74>. (дата звернення: 29.06.2024).

36. Мишко Н. М. Прояв булінгу у середовищі молодших підлітків. *Молодий вчений*. 2021. №11 (99). С. 268–271.

37. Печел О. Ю. Теоретичний аналіз проблеми агресії. Збірник наукових статей. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2017. № 44. С. 88-102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2017_44_10. (дата звернення: 30.06.2024).

38. Предко В. В. Психологічні особливості прояву копінг-стратегій учасників освітнього процесу з різним рівнем життєстійкості. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2022. Т. 33(72). С. 64-72. DOI: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.2/11>. (дата звернення: 29.05.2024).

39. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18.12.2018 р. №2657-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>. (дата звернення: 27.05.2024).

40. Самойленко Н. І. Роль гендерного виховання у формуванні особистості школяра. Електронний ресурс. 2018. Режим доступу: <https://dnmcps.com.ua/sites/default/files/inlineimages/2018-10/2018-10-09-1/prava/Стаття.%20Роль%20гендерного%20виховання%20у%20формуванні%20школяра.pdf>

41. Седих К. В., Мишко Н. М. Психологічні наслідки булінгу. *Психологія і особистість*. 2022. № 2(22). С. 186–198. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/19198/1/2.pdf>. (дата звернення: 30.05.2024).

42. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасека О. В. Вікова психологія : навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 376 с.

43. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. № 1 (302). С. 169–173. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/6578/1/35.pdf>. (дата звернення: 27.05.2024).

44. Сінчук Г. О. Зв'язок агресивності з особливостями самооцінки в підлітковому віці. Кваліфікаційна робота. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Ніжин. Електронний ресурс. 2020. URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/bitstream/123456789/2096/1/СІНЧУК.pdf>. (дата звернення: 28.06.2024).

45. Солохіна О. Л., Сухов Д. О. Булінг як вид фізичного і психологічного насильства. Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 24 березня 2023 р., Вінниця : ХНУВС, 2023. С. 194–196. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/90b840d7-2180-4166-ab51-7f3738d44a18/content>. (дата звернення: 23.05.2024).

46. Сосновенко Н. Як запобігти булінгу в школі: запитання і відповіді: вебінар. *Заступник директора школи*. 2020. № 1. С. 48–51

47. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія. За заг. ред. проф. І. Д. Зверєвої. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 336 с. URL: <http://distance.dnu.dp.ua/ukr/nmmateriali/documents/sotsped.pdf>. (дата звернення: 27.06.2024).

48. Стариченко А. О. «Булінг» у понятійно-категоріальному апараті педагогічних, соціологічних та правових досліджень. Стан та перспективи розвитку адміністративного права України: наук.-практ. інтерн.-конф., м. Одеса, 23 жовт. 2019 р. Одеса: ОДУВС, 2019. С.107–110.

49. Ступа Я. Булінг у школі: чи можна його подолати? *Педагогічна майстерня*. 2019. № 5. С. 20–23. URL: http://opac.mk.ua/cgi-bin/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe?LNG=&Z21ID=&I21DBN=BIBL&P21DBN=BIBL&S21STN=1&S21REF=1&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=1&S21P03=A=&S21STR=%25D0%25A1%25D1%2582%25D1%2583%25D0%25BF%25D0%25B0,%2520%25D0%25AF.%2520. (дата звернення: 19.05.2024).
50. Тищенко Н. П. Булінг: помилки у разі втручання. *Педагогічна майстерня*. 2019. № 4. С. 13–16.
51. Учитель І., Сурякова М., Батраченко І. Психологічні чинники схильності до шкільного булінгу у підлітковому віці. *Вісник Львівського університету*. 2021. № 9. С. 243–250. URL: http://psy-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/9_2021/33.pdf. (дата звернення: 19.05.2024).
52. Шалена Є. О., Зарішняк І. М. Педагогічні основи шкільного булінгу. *Актуальні проблеми освіти і науки: досвід та сучасні технології*. С. 83–87.
53. Ярошенко Н. В. Психологічні особливості булінгу у підлітковому віці в умовах інклюзивного навчання. *Редакційна колегія*. 2022. С. 248–249. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/20735/1/93.pdf>. (дата звернення: 17.05.2024).
54. Finkel M. A. Traumatic Injuries Caused By Hazing Practices. *American Journal of Emergency Medicine*. 2002. Vol. 20. P. 228–233. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/11992345/>. (дата звернення: 04.06.2024).
55. Huang Y., Chui H. Bullying Victims' Perceived Social Support and Psychological Health and Prosocial Behavior: A Latent Profile Analysis. *J. Youth Adolescence*. 2024. № 53. Pp. 1683–1698. URL: <https://doi.org/10.1007/s10964-024-01954-3>. (дата звернення: 30.06.2024).
56. Keating C. F. Going to college and unpacking hazing. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*. 2005. Vol. 9. № 2. P. 104–126. URL:

<https://www.northwestern.edu/hazing-prevention/images/hazing-article.pdf>. (дата звернення: 05.06.2024).

57. Kutcher S., Hashish M., & Johnston E. (2019). Parenting your teen: Adolescent development primer for parents. 2019. URL: <https://www.futurelearn.com/info/courses/coping-with-changes/0/steps/152382> (дата звернення: 16.11.2024).

58. Shcherban T., Bretsko I., Varha V. Feachers of aggressive behavior in adolescent age. *Social Work and Education*. 2022. Vol. 9. No. 3. . 422-433. DOI: 10.25128/2520. (дата звернення: 30.06.2024).

59. Thornberg R., Delby H. How do secondary school students explain bullying? *Educational Research*. 2019. № 61 (2). Pp. 142–160. DOI: <https://doi.org/10.1080/00131881.2019.1600376>. (дата звернення: 05.06.2024).

60. Vacca M, Cerolini S, Zegretti A, Zagaria A, Lombardo C. Bullying Victimization and Adolescent Depression, Anxiety and Stress: The Mediation of Cognitive Emotion Regulation. *Children*. 2023. Vol. 10(12). P. 1897. <https://doi.org/10.3390/children10121897>. (дата звернення: 30.06.2024).

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційна робота була присвячена дослідженню ставлення підлітків до булінгу, залежно від схильності до агресії. Встановлено, що в цілому булінгу піддаються більше половини опитуваних, а свідками булінгових ситуацій є майже всі підлітки. Найчастіше в ролі булерів виступають однокласники та старшокласники, рідше – вчителі, а власне ситуації булінгу відбуваються в класі й коридорі, рідше – в туалеті та роздягальні. Більшість підлітків готові звертатися за допомогою у випадку булінгу до друзів та батьків. Як старші, так і молодші підлітки здебільшого схильні ставати в роль захисника, рідше бувають ініціатором чи жертвою булінгових ситуацій, найменш вираженими є роль помічника чи спостерігача. Як молодші, так і старші підлітки виявляють негативне ставлення до булінгу, проте в молодших підлітків воно виражене сильніше. Старші підлітки вважають булінг більш розповсюдженим явищем, з яким можна легко зіткнутися в шкільному середовищі. Натомість молодші підлітки сприймають булінг як прояв слабкості. Вони також характеризуються вищим рівнем почуття провини та ворожості, на відміну від старших підлітків. Встановлено взаємозв'язки між видами агресії та ролями в булінгових ситуаціях: роль спостерігача слабо корелює з фізичною агресією, роздратуванням і агресивністю, роль помічника — з негативізмом і агресивністю, а роль захисника має обернений зв'язок із роздратуванням, негативізмом, образою, підозрілістю, ворожістю.

Ключові слова: булінг, молодший підліток, старший підліток, булінгові ситуації, агресія, ставлення до булінгу.

ANNOTATION

The qualification work was devoted to the study of the attitude of teenagers to bullying, depending on the tendency to aggression. It was established that in general, more than half of the respondents are subjected to bullying, and almost all teenagers are witnesses of bullying situations. Most often, the role of bullies is played by classmates and high school students, less often by teachers, and actual bullying situations take place in the classroom and corridor, less often in the toilet and locker room. Most teenagers are ready to turn to friends and parents for help in case of bullying. Both older and younger teenagers tend to play the role of a defender, are less likely to be the initiator or victim of bullying situations, and the role of an assistant or observer is the least pronounced. As younger older teenagers also show a negative attitude towards bullying, but it is more pronounced in younger teenagers. Older teenagers consider bullying to be a more common phenomenon that can be easily encountered in the school environment. Instead, younger teenagers perceive bullying as a sign of weakness. They are also characterized by higher levels of guilt and hostility than older teenagers. Interrelationships between types of aggression and roles in bullying situations have been established: the role of an observer is weakly correlated with physical aggression, irritation and aggressiveness, the role of an assistant - with negativism and aggressiveness, and the role of a defender has an inverse relationship with irritation, negativism, resentment, suspicion, hostility.

Keywords: bullying, younger teenager, older teenager, bullying situations, aggression, attitude towards bullying.